



SAMARQAND DOSTONCHILIK MAKTABINING TARIXIY SHAKLLANISHI VA BAXSHI IJROCHILIGI AN'ALARINING TUTGAN O'RNI

Muallif: Annakulova Dildora Baymuratovna¹

Affilyatsiya: Guliston davlat universiteti “An’anaviy xonandalik va xalq cholg’ulari” kafedrasida o’qituvchisi¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14468858>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Samarqand dostonchilik maktabining tarixiy shakllanishi va unda baxshi ijrochiligi an’alarining tutgan o’rni haqida ma’lumotlar keltirib o’tilgan.

Kalit so’zlar: doston, baxshi, ijrochilik, an’ana, asar, tarixiylik, an’ana, an’anaviylik.

Xalqimizning turmush tarzini yuksalishida xalq og’zaki ijodining ahamiyati katta bo’lib, asrlar davomida boy ma’naviy e’tiqodga ega meros to’planib, yosh avlod tarbiyasiga munosib hissa qo’shib kelmoqda. Xalq og’zaki ijodining muhim yo’nalishi bo’lgan dostonlar juda chuqur tarixiy ildizlarga ega bo’lib, uzoq asrlar davomida yaratilib kelingan va turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda kuylangan. Ilk dostonlar Yunonistonda paydo bo’ldi, ularda afsonaviy qahramonlarning jasorati, xudolarning karomati haqida kuylangan. Gomerning “Iliada”, “Odissey”, Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” Aligeri Dante (Dante Alighieri 1265–1321) ning “Ilohiy komediya” (1307–1321 yillar oralig’ida yozilib, 1472 yili nashr etilgan va uch qismdan iborat: birinchisi “Do’zax”, ikkinchisi “Poklanish”, ya’ni “A’rof” ham deyiladi, bu do’zax bilan jannat oralig’i, bilish va yaxshilik hamdir, uchinchisi “Jannat”) asarlari doston janrining qadimgi namunalaridir. Dostonlar, o’z mohiyatiga ko’ra, qahramonlik (“Alpomish”, “Farhod va Shirin”), sarguzasht detektiv (“Sab’al sayyor»), ishqiy-romantik (“Tohir va Zuhra”, “Layli va Majnun”), jangnoma (“Yusuf va Ahmad”, “Saddi Iskandariy”), tarixiy-memuar (“Shayboniynoma”, “Jizzax qo’zg’oloni”), falsafiy (“Hayrat ul-abror”), fantastik - allegorik (“Lison uttayr”), didatik (“Qutadg’u bilig”) turga bo’linadi. Qahramonlik dostonlarida xalq, jamiyat takdiri tasvirlansa, ishqiy-romantik dostonlarda oshiq-ma’shuqlarning sarguzashti bosh o’rinda turadi. Tarixiy-memuar yoxud tarixiy-biografik dostonlarda biror tarixiy shaxslar ramziylashtirilib, bo’rttirib tasvirlanadi. Umuman, dostonlarda ideallashtirish, mubolag’ali tasvir ustun bo’ladi, ularda turli afsonalar, asotirlar, hikoyatlar, dev, pari, Xizr, ajdar, ajabtovur otlar (“Alpomish”dagi Boychibor), sehr-jodu ko’p ishtirok etadi.

Xalq dostonlari baxshi, dostonchi va xalq shoirlari tomonidan dutor, do’mbira va boshqa xalq cholg’u asboblari jo’rligida ijro etiladi. Folklordagi dostonlar bilan yozma adabiyotdagi dostonlar shakl-shamoyili jihatidan bir xil ko’rinishda bo’lsa-da, yozma adabiyotdagi dostonlar yozuvchining dunyoni o’ziga xos tarzda idrok etishi, baholashi va o’z fikr-g’oyalari, orzu-armonlarini ifodalash tarzi, usuli, uslubida farqlanadi. Garchand,

Navoiyning aksar dostonlari, jumladan, “Layli va Majnun”, “Saddi Iskandariy” asarlari asosida folklor mavzui turgan bo’lsa-da, shoir ularni o’z estetik qarashlari va badiiy niyatidan kelib chiqib, tubdan qayta yaratgan. Dostonlar mazmunan qahramonlik, jangnoma, tarixiy, romantik, maishiy turmush yo’nalishlarida bo’lgan. Dostonlarni ijro etishda baxshi shoirlar muhim o’rin tutgan. Baxshi so’zining ma’nosi mo’g’ulcha va buryatcha baxsha, bag’sha – ustod, ma’rifatchi; sanskritcha bhikshu – qalandar, darvesh degan ma’noni beradi deb izohlanadi. O’zbekistonda qo’shiq va dostonlarni yoddan kuylovchi, aytuvchi, avloddan- avlodga etkazuvchi san’atkor. Baxshi so’zi ba’zan shaman ma’nosida ham qo’llanadi, umuman, dostonchilar, doston aytuvchilarni esa yuzboshi, soqi, sannovchi, jirov deb ataydilar. Baxshilar, asosan, ikki toifaga –ijrochi va ijodkor baxshilarga bo’linadi. Ijrochi baxshilar, asosan, ustozdan o’rgangan dostonlarni juz’iy o’zgarishlar bilan aynan kuylasalar, ijodkor baxshilar og’zaki epik an’ana asosida yangi dostonlar ham yaratadilar. Bunday baxshilar shoir baxshilar deb ham yuritiladi, masalan Ergash shoir, Fozil shoir, Po’lkan shoir, Abdulla shoir, Xidir shoir va boshqalar. Baxshilar doston va qo’shiqlarni qo’biz, do’mbira, dutor kabi sozlar jo’rligida kuylaydi. Xorazm baxshilari dostonlarni asosan, dutor, qisman tor bilan ijro etadilar, ularga g’ijjak va bo’lamonda sozchilar jo’r bo’ladi. Doston kuylash, shogird etishtirishda qat’iy tartib, qonun-qoidalarga rioya qilinadi. Mo’g’ullar istilosi davrida budda dinidagi qalandalarni, uyg’ur alifbosi asosida turli hujjatlar tuzuvchi idora xodimlarini, mo’g’ullarda jarrohlarni, Chig’atoy ulusi, Oltin O’rda, Qozon va Qrim xonliklarida kotiblarni, Bobiriylar davlatidagi harbiy qismlarning hisob-kitob ishlarini olib boruvchi va ularga maosh to’lovchi yirik amaldorlarni, Buxoro amirligida ma’muriy binolar qurishda mablag’ (sarf-xarajat) hisobini olib boruvchi kishilarni, turkmanlarda urug’ oqsoqollarini ham baxshilar deb ataganlar.

Baxshilik san’ati markazi O`zbek folklorshunosligida Boysun, Bulung`ur, Nurota, Narpay, Qo`rg`on, Xorazm, Shahrisabz, Sherobod, Chiroqchi kabi yirik dostonchilik maktablaridan tashqari, Qamay, Piskent, Qulbuqon, o`zbek-laqay va boshqa shunday markazlar ham ma`lum. Ular repertuarlari, uslubi, ma`lum ijod tamoyili va ijro usullariga ko`ra bir-biridan ajralib turadi. Qahramonlik dostonlarida xalqning o`z erki bosqinchilarga qarshi mardonavor kurashlari aks ettirilgan, shunday qahramonlik dostonlaridan biri “Alpomish” dostoni edi.

Xalqning sevimli qahramonlaridan biri Go`ro`g`lining jasorati haqidagi turkum dostonlar o`zbek, tojik, qozoq, turkman, qoraqalpoq, tatar, ozarbayjon, gruzin, turk xalqlari orasida keng tarqalgan. Jangnoma dostonlarda asar qahramonlarining tarixiy va afsonaviy urushlardagi jasorati tasvirlangan. “Jangnomai Abo Muslim”, “Jangnomai Amir Xamza”, Firdavsiyning “Shohnoma” asari, “Jangnomai Jamshid”, “Xushang”, “To`maris” kabilar shular jumlasidan edi. Baxshilar repertuarlarida o`tmishda bo`lib o`tgan voqea va xodisalar, tarixiy shaxslar faoliyati asosida yaratilgan dostonlar ham bo`lib, ularda tarixiy haqiqat bilan afsona, voqelik manba bilan badiiy to`qima chatishib ketgan. XX asr boshlarida tarixiy mavzularda yaratilgan “Jizzax qo`zg`oloni” va “Mardikor” kabi dostonlarda 1916 yilda butun Turkistonni qamrab olgan xalq qo`zg`olonlari voqealari o`z aksini topgan edi. O`zbek xalq dostonlarining eng katta qismini romantik dostonlar tashkil qilgan. Ularning syujetlari nihoyatda o`xshash bo`lib, odatda qahramon go`zal qizga oshiq bo`lib safarga otlanadi, ajoyib-g`aroyib hodisalarni boshidan kechiradi, qiyinchiliklarni engib, o`z maqsadiga erishadi. “Kuntug`mish” kabi sevgi mojarolari,

sarguzashtli voqealar shunday dostonlar sirasiga kirgan. “Soxibqiron”, “Orzugul”, “Erali bilan Sherali” dostonlarida xalqning maishiy turmushi bilan bogʻliq voqealar aks etgan. Dostonlar orasida mumtoz poeziya namunalari xalq ogʻzaki ijodida qayta ishlanishi natijasida yuzaga kelgan, yozma adabiy manbaga ega boʻlgan, yaʼni yozma adabiyot taʼsirida yaratilgan kitobiy dostonlar ham boʻlgan. Alisher Navoiy asarlari asosida yaratilgan “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Bahrom va Gulandom” dostonlari, “Yusuf va Zulayxo” “Rustami Doston”, “Malikai Dilorom” kabi dostonlar shular jumlasidan edi. Dostonchilik Surxondaryo va Qashqadaryo vohalarida, Xorazmda hamda Samarqand viloyatida keng rivojlangan. Bu davrda doston kuylovchi baxshilar repertuarida 150 dan ortiq xalq dostonlari boʻlgan. Xalq orasida Yoʻldoshbulbul, Ergash Jumanbulbul oʻgʻli, Fozil Yoʻldosh oʻgʻli, Iloʻlkan, Islom shoir, Berdi baxshi, Bola baxshi, Ahmad baxshi kabi doston kuylovchilar mashhur edi. Favqulodda xotira qudratiga ega boʻlgan Poʻlkan shoir etmishdan ortiq dostonni yoddan bilgan. Har bir doston ikki-uch ming satrdan tortib, oʻn-oʻn besh, hatto yigirma ming misragacha sheʼrni oʻz ichiga olganligi xalq baxshilarining katta salohiyatga, kuchli xotiraga, yod olish va esda saqlash qobiliyatiga, ijod qilish qudratiga ega boʻlganligidan dalolat berar edi. Fozil Yoʻldosh oʻgʻli 60 ta, Ergash Jumanbulbul oʻgʻli 50 ta dostonni yoddan ayta olganlar, baxshilarning baʼzilari faqat doston aytsa, baʼzilari oʻzlari ham dostonlar toʻqiganlar.

Doston eshitish uchun maxsus kechalar uyushtirilgan, toʻy-hashamlar ham baxshilarsiz oʻtmagan, tinglovchilar baxshini toʻrga oʻtqazib, uni diqqat bilan tinglaganlar. Iqtidorli dostonchilar ikki-uch kecha mobaynida doston kuylay olganlar, chunki dostonlarning hajmi ham ikki-uch kecha muttasil ijro etishni taqozo etgan. Baxshilardan Shernazar Berdinazar oʻgʻli etti kecha davomida doston ayta olgan. Dostonchilik kechalariga tashrif buyurgan baxshilar oʻz iqtidorlari, soʻzga chechanligi, soz chalishdagi mahorati bilan oʻzaro bellashganlar. Mintaqada oʻziga xos anʼanalarga ega boʻlgan dostonchilik maktablari shakllangan. Ayniqsa Bulungʻur, Narpay, Qoʻrgʻon, Xorazm, Shahrisabz, Illerobod kabi yirik dostonchilik maktablari mashhur boʻlgan. Ular repertuarlari, uslubi, maʼlum ijod tamoyili va ijro usullariga koʻra bir-biridan ajralib turgan.

Xalq baxshilari ijodini oʻrganish ular ijro etgan dostonlar orasida diniy mavzudagi asarlar ham mavjudligini tasdiqlaydi. Bunday baxshilar mustaqillik yillarimizgacha yashirin tarzda doston aytishga majbur boʻlganlar. Mustabid tuzumidagi turli tazyiqlar baxshilar sonining nisbatan kamayib ketishiga olib keldi. Ular doston aytishdan tashqari duoxonlik bilan ham shugʻullanganlar. Shunday qilib, xalq dostonlari alohida mahorat bilan kuylangan markazlar shu hudud nomi bilan maktab sifatida atalgan. Hozirgi kunda oʻzbek folklorshunosligida Bulungʻur, Qoʻrgʻon, Shahrisabz, Qamay, Sherobod, janubiy Tojikiston, Xorazm kabi poetik dostonchilik maktablari-baxshilik sanʼatining ajoyib markazlari aniqlangan.

Shulardan Fozil Yoʻldosh oʻgʻli mansub boʻlgan Bulungʻur dostonchilik maktabida koʻproq qahramonlik dostonlari badiiy jihatdan mukammal tarzda kuylangan. Bir necha versiya, oʻnlab variantlar yaratilgan “Alpomish” qahramonlik dostonining Qoʻngʻirot versiyasidagi eng oliy va badiiy barkamol namuna sifatida Fozil Yoʻldosh oʻgʻli variantining qabul qilinishi bejiz emas. Professor Hodi Zarifov qayd etgan Amin baxshi ham shu maktab vakili edi. Bu maktab shuhratiga qadimda Muhammad shoir, Sultonmurod Suyar, Rahimbulbul kabi baxshilar oʻz ijodlari va ijrolari

bilan munosib hissa qo`shganlar. Ular “Alpomish”, “Oysuluv”, “Hasanxon”, “Chambil qamali” kabi dostonlarni alohida mahorat bilan ijro etganlar.

Samarqand dostonchiligida nom taratgan yana bir maktab Qo`rg`on dostonchiligi deb ataladi. Ergash shoirlarning ajdod va avlodlari shu maktab vakillari hisoblanadi. Avvalgi sahifalarda qayd etilganidek, bu maktab sohiblari dostonlarni muhabbatli qilib aytganlar. Qo`rg`on maktabida boshqalardan farqli o`laroq Sulton kampir, Tilla kampir ismli ayollar ham baxshilik san`atini egallaganlar. Ulardan tashqari, Yodgor, Bo`ron baxshi, Jassoq baxshi, Po`lkan shoirlar ijodi shu maktabda shakllangan usul bilan rivojlangan. “Go`ro`g`lining tug`ilishi”, “Ravshan”, “Kuntug`mish”, “Dalli” dostonlarni ijro etish aynan shu maktab vakillariga xos edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

Alaviya M. “O`zbek xalq marosim qo`shiqlari” – T.: Fan, 1974.

Zarofov X. T. K izucheniya uzbekskogo narodnogo eposa. G`G`Voprosov, 1960.;

Yormatov I. Folklorizmlarning tipologik xususiyatlari. G`G` O`zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1982. № 2.

Folklor an`analari haqida mulohazalar. G`G` O`zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1968. № 6. izucheniya eposa narodov SSSR. – M., 1958.

